

Agata FIRLEJ
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

DOI: 10.14746/bo.2019.3.8

Topologia czeskiej literatury XIX wieku

Książka *Krajiny tvořené slovy. K topologii české literatury devatenáctého století*, starannie wydana przez praskie wydawnictwo Dokořán we współpracy z Wydziałem Filozoficznym Uniwersytetu w Ostrawie¹ jest owocem wieloletnich badań topologicznych jej autora, Martina Tomáška, inicjatora (wraz z Janem Malurą) ostrawskich sympozjów poświęconych badaniom nad literackimi kreacjami przestrzeni. Publikację poprzedziły między innymi trzy współredagowane przez badacza monografie: *Město* (2011), *Krajina* (2012) i *Příroda vs. industriál* (2016), będące owocem wspominanych sympozjów.

Topologia jest niewątpliwie jednym z najbardziej energicznie rozwijających się nurtów we współczesnej humanistyce, w związku z czym bywa określana mianem „zwrotu” badawczego, obok np. zwrotu performatywnego czy etycznego. Trzeba jednak od razu zastrzec, że takie ujęcie budzi kontrowersje: zarówno z powodu nadużywania pojęcia „zwrotu” – co świadczy, według toruńskiej literaturoznawczynie i filozofki Pauliny Abriszewskiej, o „inflacji przełomów”² – jak i z powodu pewnego zamieszania wokół samego terminu „topologia”, nie zawsze wystarczająco precyzyjnie oddzielanego od „topografii”. Warto zatem zacząć od skondensowanej definicji: topologia to perspektywa badawcza skoncentrowana na systemie znakowym, czyli na literackich metodach obrazowania przestrzeni, podczas gdy analizy topograficzne dotyczą sposobów kulturowego funkcjonowania literackich krajobrazów. Już choćby pewna komplementarność obu perspektyw może prowadzić do wniosku, że nie należy mówić o dwóch „zwrotach” (topologicznym i topograficznym), ale o jednym, najogólniej nazywanym „zwrotem ku przestrzeni” w badaniach literaturoznawczych, choć teoretycy i tutaj dostrzegają terminologiczne komplikacje. Teoretyczka literatury Kamila Gieba pisze w tekście poświęconym zwrotom ku przestrzeni:

¹ Martin Tomášek, *Krajiny tvořené slovy. K topologii české literatury devatenáctého století*, Ostrava: Nakladatelství Dokořán, Ostravská univerzita, 2016, 376 stran, 17 ilustrací, ISBN 978–80–7363–745–3, ISBN koeditora 978–80–7464–830–4.

² Zob. P. Abriszewska: *Stereotyp zwrotu, inflacja przełomów we współczesnej humanistyce*, [w:] »Zwroty« badawcze w humanistyce. Konteksty poznawcze, kulturowe i społeczno-instytucjonalne, red. J. Kowalewski, W. Piasek, Olsztyn 2010, s. 45.

O ile zwroty: przestrzeny i topograficzny nie budzą większych zastrzeżeń, o tyle kwestię określania perspektywy topologicznej mianem jeszcze jednego zwrotu (przynajmniej na gruncie polskiego literaturoznawstwa) uznaję za otwartą – i dlatego wartą dalszej refleksji oraz, być może, polemiki³.

Bez względu na szczegółowe decyzje i rozróżnienia, nie ma wątpliwości, że badania nad kreacją i kulturowym funkcjonowaniem przestrzeni są obecnie jednymi z najważniejszych i wpływają, jak zauważa Elżbieta Rybicka, na kształtowanie się nowych dyscyplin w humanistyce: takich jak geokrytyka, geopoetyka, filozofia miasta, geografia kulturowa czy antropologia przestrzeni⁴.

Proponowana przez Martina Tomáška koncepcja szeroko zakrojonych badań przestrzennych w odniesieniu do dziewiętnastowiecznej czeskiej literatury wydaje się wyjątkowo trafna: przestrzeń jest jednym z najistotniejszych czynników konstytuujących czeską tożsamość (słowo ojczyzna, *domov*, w czeszczyźnie nie pochodzi od „ojca”, nie jest więc „genetycznym dziedzictwem”, tylko od „domu”, miejsca – jak w hymnie zaczynającym się od słów *Kde domov můj...*), a wiek XIX to okres przełomowy w dziejach szeroko rozumianej czeskiej kultury. Jest to także czas, gdy w naszej części Europy kształtuje się nowoczesne rozumienie tożsamości narodowej – a literatura mocno się do tego rozumienia przyczyniła. Czeskie Odrodzenie Narodowe, znaczone dynamicznym rozwojem językoznawstwa, folklorystyki, etnografii i badań historycznych było poprzedzone i w znacznej mierze wywołane reformami cesarza Józefa II, spośród których najważniejsze było zniesienie cenzury, likwidacja katolickiego monopolu wyznaniowego, porzucenie pańszczyzny i umożliwienie czeskojęzycznym chłopom przeniesienia się do miasta, co zmieniło strukturę i potrzeby jego mieszkańców, z czasem dążących do uzyskania czeskiego szkolnictwa, teatru, periodyków. Szybko zaczynają się pojawiać almanachy i publikacje po czesku, po czesku prowadzi się ważne dyskusje, polemiki i poddaje się krytycznemu oglądowi dotychczasowe pewniki (kreując przy okazji nowe narodowe mity). Na sile zyskuje tzw. *zemský patriotismus*: budziciele określają się jako *vlastenci*, przy czym znaczenie tego słowa w pierwszej połowie XIX wieku jeszcze nie było ustabilizowane: oznaczało zarówno przynależność do określonej krainy, obszaru geograficznego, jak i przynależność do czeskiej ziemi i języka (co jest już konkretną ideą tożsamości narodowej). Nieprzypadkowo zatem połowa dziewiętnastego wieku to moment, gdy w literaturze czeskiej, za sprawą Karla Hynka Máchy, po raz pierwszy pojawia się miasto – Praga – w roli głównej: jako podmiot dzieła, a nie tło wydarzeń i działań bohaterów (wiele pisze o tym Vladimír Macura w swojej znanej książce *Znamení zrodu*.

³ K. Gieba, *Zwroty ku przestrzeni w badaniach literackich – próba uporządkowania pojęć i podstawowe rozróżnienia*, „Przeźwienie Teorii” 2015, nr 23, s. 28.

⁴ Zob. E. Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, Kraków 2014.

České národní obrození jako kulturní typ). Przestrzeń jako element budujący czeską tożsamość narodową jest w dziewiętnastowiecznej literaturze niewątpliwie obecna; Martin Tomášek, posługując się wieloma celnymi przykładami, przekonująco i ciekawie rekonstruuje proces kształtowania się tejże tożsamości. W swojej książce badacz nie tylko objaśnia i bogato egzemplifikuje swoją koncepcję, punktem wyjścia czyniąc konstatację Jana Patočki o językowym obrazie świata („vidíme svět skrze jazyk”), ale proponuje nowe odczytanie wielu tekstów budzielskich, na nowo i inaczej oświetlając utwory dobrze znane, a inne wydobywając z zapomnienia.

Martin Tomášek, powołując się w obszernym wstępie, będącym deklaracją metodologiczną na Jana Patočkę, Jindřicha Chalupického (a ten z kolei na solipsystyczną filozofię Ladislava Klímy), na George’a Berkleya z jego rozważaniami o równym statusie „przestrzeni wyobrażonej” i fizycznej, a w końcu na Maurice’a Merleau-Ponty’ego, pośrednio pokazuje, że teoretycy już wcześniej zajmowali się tą dziedziną; należy zauważyć, że inspiracje metodologiczne nie są na ogół anachroniczne w stosunku do rozpatrywanego materiału literackiego. Stosunkowo nowe są tylko badania Chalupického i Merleau-Ponty’ego, ale i one zamykają się w pierwszej połowie XX wieku, czyli jeszcze w epoce modernizmu, choć przytaczane przez Tomáška twierdzenia francuskiego fenomenologa o „prawdzie” w świecie wyobrażonym, czyli o zawieszonym weryfikacji, są bliskie pojmowaniu postmodernistycznemu. Współcześnie na gruncie czeskiego literaturoznawstwa badania związane z literacką kreacją przestrzeni prowadzą między innymi Daniela Hodrová i Vladimír Macura, uznawani za najbardziej zasłużonych teoretyków problemu, a także Václav Cílek czy Zdeněk Neubauer; Martin Tomášek z sukcesem włącza się do tego nurtu. Daniela Hodrová w swoich pracach poświęconych poetyce przestrzeni miasta proponuje rozróżnienie pomiędzy „tekstem miasta” a „tekstem miejskim”, będące konsekwencją wyodrębnienia badań topograficznych i topologicznych: ten pierwszy odnosi się do dzieł literackich lokowanych w przestrzeni konkretnego miasta (Praga, Brno, Ostrawa, Liberec) i budujących wspólnie kulturowy obraz tego miejsca, drugi zaś jest znakowym systemem inspirowanym funkcjonowaniem miasta jako takiego, z jego polifonicznością, wielozdarszeniowością, (a)hierarchicznością, mnogością postaci, historii itd.

Městský text může sice do sebe pojmut jen některé místo z textu města (čtvrť, dům), ale jeho autor píše nejen pod vlivem tohoto místa, nýbrž i pod vlivem jiných míst, ba celého města. Text zůstává v podtextu, autor s ním nepřerušuje kontakt⁵.

Blisko „mestského textu” lokuje się wprowadzony przez Elżbietę Rybicką na gruncie polskim termin *pasażu tekstowego*, który ma sygnalizować jednostkowy i transgresyjny sposób odbioru przestrzeni przez człowieka⁶. Podział proponowany

⁵ D. Hodrová, *Citlivé město (eseje z mytopoetiki)*, Praha 2006, s. 23.

⁶ E. Rybicka, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej*, Kraków 2003.

przez Danielę Hodrovą odnosi się do fenomenu miasta, będącego obiektem szczególnego zainteresowania teoretyczki, ale wydaje się, że ujęcie proponowane przez Martina Tomáška w omawianej książce jest w wielu punktach zbieżne, choć cel, który stawia sobie autor, jest odmienny: jego publikacja jest w gruncie rzeczy propozycją innej historii literatury czeskiej XIX wieku: historii przestrzeni w dziełach literackich, rozumianej jako główny budulec tożsamości narodowej Czechów. Podobnie jak Hodrová, Tomášek precyzyjnie oddziela tekst konkretnej krainy czy miejsca (Szumawa, Wołoszczyzna, Wyszehrad) od przestrzennej struktury tekstu (tu interesuje go palimpsest, mitopoetyka, fuzja elementów romantycznych i realistycznych itd.), zajmując się w swojej książce jednym i drugim we wzajemnych relacjach. Obszerniejsza niż część pierwsza, teoretyczna, jest druga część książki poświęcona egzemplifikacjom i (re)interpretacjom. Wychodząc z założenia, że krajobraz tematyzowany w dziewiętnastowiecznych utworach K. H. Máchy, K. J. Erbena, V. Hálka, J. Zeyera, V. Mrštíka, K. Klostermanna czy F.X. Šaldy jest integralnym składnikiem ogólnego znaczenia tekstu, autor książki na nowo analizuje sposób obrazowania i relację między warstwą artystyczną a semiotyczną tekstów. Omawiając konkretne przykłady literackie, Martin Tomášek wyodrębnia osobne problemy, które wydają się dominować w proponowanych odczytaniach, np. opisuje „prześwity” w palimpsestowej konstrukcji krajobrazu niemieckiego u Jana Kollára, u którego spod licznych śladów żywiołu germańskiego prześwitują również ślady słowiańskiej przeszłości. Badając z kolei mniej znanych twórców, Karla V. Reisa i Josefa Karla Šlejhara, autor interesująco prezentuje relację podrzędności człowieka wobec natury, która współcześnie zupełnie się odwróciła. U Karla Klostermanna, w jego opisie *genius loci* Szumawy, szczegółowo pokazuje badacz integrację elementów romantycznych i realistycznych, natomiast analizując utwory Juliusa Zeyera opisuje modyfikację czeskiego mitu założycielskiego. Ciekawym poznawczo jest rozdział poświęcony fenomenowi prozy pogranicznej (*hraničářské*), w której krajobraz, *krajina*, jest nośnikiem nie tylko emocji, ale i ideologii. Martin Tomášek pisze o konkurowaniu Czechów, Niemców, Polaków, Żydów mieszkających na jednym terenie i o „unarodowionych” opisach krajobrazu odzwierciedlających to zjawisko.

Ważna i ciekawa publikacja topologiczna Martina Tomáška jest udaną próbą opisanie historii literatury czeskiej poprzez analizy literackiego kreowania przestrzeni – nie izolowanej, ale w ścisłym powiązaniu z innymi składnikami tekstów, a przede wszystkim w powiązaniu z ich ogólną wymową – i charakterem epoki, która w niewątpliwie była przełomową w dziejach kształtowania się czeskiej tożsamości. Szumawa, Słowacja, Beskid, Praga odkrywane i literacko opisywane przez twórców dziewiętnastowiecznych nie są jedynie krainami: są, jak pokazuje autor omawianej książki, krajobrazem współczesnej czeskiej duszy, częścią narodowego mitu.